

До 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського

УДК 316.354:9(47+57)''18/19''

Тетяна Бевз,
доктор історичних наук, головний науковий співробітник
відділу соціально-політичної історії ІПіЕНД
ім. І. Ф. Кураса, (Київ)

ПРИЮТИНСЬКЕ БРАТСТВО ЯК ФОРМА ЛЮДСЬКОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ І ФЕНОМЕН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Bevz Tetyana, ScD in History, Chief Scientific Fellow at the Department of Social and Political History of Kurash Institute Of Political and Ethnic Studies.

Pryutynske Brotherhood as a form of human self-realization and intellectual culture phenomenon.

The article deals with the activities of the Pryutynske Brotherhood, which operated for a long time and united scholars and intellectuals in the late XIX — early XX century. We analyze ideological and moral principles of the brotherhood, program documents, relations between members and their families. Considerable attention is being paid to the brotherhood's social orientation as well as to V. Vernadsky — initiator of the name «Brotherhood». We also studied functioning of the Brotherhood during the whole period of its existence and the role that Volodymyr Vernadsky played in it.

Key words: Brotherhood, Pryutynske Brotherhood, V. Vernadsky, self-improvement, moral and ethical principles.

Бевз Татьяна. Приютинское братство как форма человеческой самореализации и феномен интеллектуальной культуры.

В статье рассматривается деятельность братства, которое действовало на протяжении длительного времени и объединяло ученых и интеллектуалов России конца XIX — начала XX в. Анализируются идейные и моральные принципы братства, программные документы, взаимоотношения между членами и их семьями. Рассматривается социальная ориентированность братства. Значительное внимание уделено инициатору названия «братство» — В. Вернадскому. Прослеживается деятельность братства на протяжении всего периода его существования и анализируется участие в нем В. Вернадского.

Ключевые слова: братство, приютинское братство, В. Вернадский, самосовершенствование, морально-этические принципы.

Ту кількість наукових і публіцистичних праць, щоденників, записок і листів, які написав за своє життя Володимир Івано-

вич Вернадський, не можна порівняти ні з чийми іншими досягненнями. Його геніальний талант, працелюбство, бажання творити були неперевершені і ні з чим незрівняні. Про нього, про його наукові погляди, про його праці, про нього як організатора науки, першого президента Української Академії наук написані томи. Однак, до кінця, він як особистість і його праці і досі залишаються дослідженими недостатньо, незважаючи на їх величезну кількість.

Особливо важливо, на сьогодні, на наш погляд досліджувати його як особистість, людину і громадянина. Адже біографія, на протигагу звичайному розумінню, є проблема не психологічна, а культурно-історична, і має своїм предметом історію індивідуального життя особистості, включаючи в поле свого вивчення всі ознаки (інтелектуальні, психічні, психофізичні і т. ін.), з якими особистість взагалі дана в історії культури¹. Належність людини до певних організацій давала можливість розкритися, стати повноцінним членом суспільства і бути причетним до формування його інтелектуальної культури. У середині 1880-х років у Петербурзькому університеті склався дружній гурток, який назвав себе братством. Ініціатором його створення і активним членом був В. Вернадський.

Зазначимо, що закінчивши гімназію, В. Вернадський отримав атестат, який давав змогу вступу до університету без додаткових іспитів². Разом із А. Красновим В. Вернадський подав прохання, як тоді називалася заява про вступ, на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Студентський період мав найсуттєвіший вплив на подальше життя Володимира Вернадського, формування його поглядів, уподобань. Володимир Іванович занотував: «Петербургський університет того часу на фізико-математичному факультеті, на його природному відділенні, був блискучим»³.

Пригадуючи той період життя, В. Вернадський писав: «В університеті я жадібно накинуся на природничі науки»⁴. Що серйознішими ставали заняття наукою, то Володимир Іванович більше прагнув все нових і нових знань: «Я хочу зрозуміти сили, приховані в матерії, я хочу зрозуміти причини, які являють її в тих правильних, математично гармонійних формах, в яких ми її скрізь бачимо і відчуваємо. І одна зі складових цієї гармонії матерії — ми самі — і всі живі істоти»⁵. «Я хочу сам

¹ Винокур Г. О. Биография и культура. Русское спеническое произношение / Г. О. Винокур. — М.: Русские словари, 1997. — С. 11.

² Гумилевский Л. Вернадский / Л. Гумилевский. — М.: Молодая гвардия, 1988. — С. 25.

³ Владимир Вернадский. Жизнеописание / Сост. Г. П. Аксенов / В. И. Вернадский. — М.: Современник, 1993. — С. 30.

⁴ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889) / Вернадский В. И. — М.: Наука, 1988. — С. 141.

⁵ Там само. — С. 58.

побачити основні країни та моря, про які читаю в книжках. Хочу побачити як ту природу, так і людей... Хочу піднятися в атмосферу... Що більше знань, то сильніший працівник на цьому полі». «Завдання людини полягає в тому, щоб бути якомога кориснішим для оточуючих»⁶. На думку В. Вернадського, це можливо лише тоді, коли оволодієш наукою, яка «сама є таким задоволенням, що можна було б, здавалося, залишатись діячем чистої науки»⁷. Мабуть, тому упродовж перших двох років навчання в університеті майбутній корифей науки не обмежувався лише засвоєнням основ природничих наук. Оскільки у Петербурзькому університеті існувала повна свобода відвідування лекцій, В. Вернадський вчився водночас на двох відділеннях — природничому та математичному. На другому курсі Володимир визначився остаточно: його вчителем і науковим керівником став Василь Васильович Докучаєв — засновник нової тоді науки — ґрунтознавства. В університеті професор В. Докучаєв викладав мінералогію та кристалографію. В. Вернадський називав його самородком, найбільше цінував оригінальність наукових поглядів, пластичність уяви В. Докучаєва⁸.

Ще у період студентства В. Вернадський зробив запис у щоденнику: «Я хочу, проте, збільшити хоч почасти запас відомостей, поліпшити хоч трохи стан людини. А поліпшення це, на мій жаль, в мій час залежить не тільки від наукових знань і застосування їх до боротьби з природою, а ще й до боротьби з людьми, до діяльності політичної»⁹.

Власне, для періоду студентських років В. Вернадського був характерний пошук представниками інтелігенції альтернативного проекту суспільного устрою. Зазвичай, представники інтелігенції об'єднувалися у братства, це був специфічний соціальний досвід організації землеробських «інтелігентних громад», покликаних вирішити, перш за все, етичні проблеми. Братства як форма організації являли собою більш суворі за зобов'язаннями і більш закриті структури, ніж громади.

Саме в університеті В. Вернадський став членом своєрідного студентського товариства, куди входив друг його дитинства О. Корнілов і такі згодом видатні вчені, як брати Сергій та Федір Ольденбурги, Д. Шаховський, І. Гревс і інші. «З нас найрозумніший — Шаховський, — говорив тоді з юнацьким максималізмом Сергій Ольденбург, — найталановитіший — Вернадський». Про свого старшого брата він міг би додати — найдобріший, самий сердечний. Дуже підходячи один до од-

⁶ Вернадский В. Мои воспоминания 1874 года / Вернадский В. И. // Архив РАН. — Ф. 518, оп. 2, спр. 4, арк. 8.

⁷ Там само. — Ф. 518, оп. 2, спр. 4, арк. 19.

⁸ Ситник К. М. Володимир Вернадський і Академія / К. М. Ситник., В. В. Шмиговська. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 26.

⁹ Вернадский В. Дневник 1891г. / В.И. Вернадский // Новый мир. — 1988. — С. 111.

ного, вони втрюх склали якби триєдину істоту Шахвербург. Вони були пов'язані між собою дружніми відносинами особливого характеру упродовж тривалого часу і визнавали ці відносини для себе життєво важливими. Спочатку члени гуртка займалися вивченням народної літератури. Згодом цей гурток оформився у братство. Доречним буде зазначити, що це братство було особливим і відносини між членами братства тривали упродовж усього життя.

Важливо також відзначити, що ці відносини продовжили діти членів братства. Незважаючи на те, що у той час створювалося багато подібних братств, товариств. Натомість, приютинське братство було особливе. Зовсім не випадковим був інтерес до нього і серед сучасних науковців. У 2007 р. у Москві була захищена кандидатська дисертація на тему: «Приютинское братство как феномен интеллектуальной культуры России последней трети XIX — первой половины XX вв.». Автор дисертаційного дослідження С. Єремєєва сформулювала визначення феномена братство — ідеальна структура, колективна (загальна) за визначенням, і ця структура проявляється у просторі спілкування, у просторі діалогу та полілогу, який постійно ведуть учасники братства¹⁰.

Більшість членів цього братства брали діяльну участь у видавництві «Посередника», перекладали і видавали книжки і підтримували тісний зв'язок з Комітетом грамотності Вільного економічного товариства. Створене, у 1882 р., братство об'єднало студентів, які виділялися своїми науковими і літературними інтересами

Братство виникло завдяки енергійній ініціативі знаменитого історика, професора Ореста Міллера, «благородного, чистого серцем ідеаліста-слов'янофіла» за характеристикою В. Вернадського. Характеризуючи братство А. Левандовський зазначав: «Найбільш яскраві з них, однак, не розчинилися в російському лібералізмі, склавши в ньому особливу спільність, яку вони самі називали «братством». Цілями «братства» були взаємодопомога і постійна духовна взаємодія його членів. І, дійсно, Корнілов, Шаховський, брати Ольденбурги, Вернадський до кінця життя зберігали і підтримували дуже зворушливі стосунки один з одним, які не можна назвати просто дружніми. Належність до «братства» багато у чому визначила долю кожного з них...»¹¹.

Об'єднання представників інтелігенції на засадах, декларованих як общинні, були не поодинокі у той час. Однак приютинське братство являло собою єдиний відомий приклад

¹⁰ *Еремеева С. А.* Приютинское братство как феномен интеллектуальной культуры России последней трети XIX — первой половины XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии / С. А. Еремеева. — М., 2007. — С. 5.

¹¹ *Левандовский А. А.* Из истории кризиса русской буржуазно-либеральной историографии. А. А. Корнилов / А. А. Левандовский. — М., 1982.

конструювання подібного типу відносин у ситуації, коли члени братства залишилися у своїй професійній діяльності інтелектуалами, які досягали значних успіхів у науковій роботі і кар'єрі. Подібний спосіб побудови між особистісних відносин серед людей науки і взаємовплив професійного і життєвого контексту становить інтерес для розуміння того інтелектуального простору, в якому формувалося інтелектуальне наукове мислення.

Водночас, дослідники відзначали також соціальну орієнтованість братства — «передусім їх хвилювали пошуки живої конкретної загальної справи, яку вони могли б робити разом — негайно, зараз»¹².

Згідно віднайдених даних назва «Братство» виникла з ініціативи В. Вернадського, ймовірно, по аналогії з братствами, які існували у XVI–XVII ст. в українських містах і розвивали національну культуру, освіту, захищали її від іноземного впливу. Можливо, джерелом для такої назви стала драматична історія таємного товариства, яке існувало у Києві у другій чверті XIX ст. — «Кирило-Мефодіївського братства», членом якого був і дядько матері В. Вернадського — Микола Гулак.

Головним ідеологом «Братства» був Д. Шаховський, який сформулював свої думки щодо союзу однодумців у листі «Що нам робити і як нам жити?». Лист містив три аксіоми: так жити не можна; всі ми страшенно погані; без братерства ми загинемо. Для самовдосконалення «Братства» як вільного об'єднання однодумців необхідно було дотримуватися наступних принципів і правил: 1. Працею якомога більше. 2. Споживай (на себе) якомога менше. 3. На чужі біди дивись як на свої. Таким чином, Д. Шаховський запропонував перетворити просте дружнє товариство у суворе братство. Про це В. Вернадський писав у своєму щоденнику: «Ідея братства Шаховського мені близька і дорога». Братство, яке зобов'язало допомагати один одному у захисті вільної людської особистості, як найбільшій людській цінності, ніяк не оформлялося на словах, тим більше на папері. Програма ж полягала в самому слові братство; воно виражало в ті роки кінцевий ідеал демократизму, справедливості і любові до людей. Важливо відзначити, що з погляду В. Вернадського «братство» мало бути «бойовою одиницею», у якій його члени повинні були займатися фізичною працею, вести спільне господарство, мати спільний стіл, обходитися без прислуги, спільно виховувати дітей. Об'єднував братство спільний літній відпочинок.

У 1886 р. «братство» оформилося остаточно, його програмний документ стверджував, що революційний рух у Росії як «загальна справа кращої частини молоді» після 1 березня

¹² Шаховский Д. Письма о братстве / Публикация Ф. Ф. Перченка, А. К. Рогинского, М. Ю. Сорокиной / Д. И. Шаховский // Звенья: Исторический альманах. — Выпуск 2. — М-СПб. Феникс, 1992. — С. 178.

1881 р. зазнав поразки, оскільки «вбиваючи і прагнучи вбивством знищити теперішнє життя, прагнучи по суті лише до вигнання або знищення деяких зовнішніх форм — жити не можна». Отже: «Тепер потрібно братство як вільне і любовне з'єднання людей, що переслідують одні цілі і працюють разом». Це було справжнє братство, головними принципами якого були чесність, дружба, взаємодопомога. Професійні інтереси членів братства були різні: історія, філософія, література, природознавство. Але це їх не роз'єднувало, а взаємно збагачувало. Вірність братству вони зберігали до кінця своїх днів. Згадуючи свій життєвий шлях, В. Вернадський особливо відзначив, що своєрідна суспільна моральна оболонка — тісний гурток «братства» — наклала незабутній відбиток на його життя.

Духовним вчителем членів «Братства» став російський утопіст В. Гейнс (1839–1888 рр.). Він був проповідником нової позитивної «релігії людства», в якій химерно перепліталися ідеї утопічного комунізму, народницького демократизму і гуманізму. Покинувши Росію, він відправився до Америки, де в землеробських комунах намагався на практиці здійснити свої ідеали рівності і справедливості. Там він змінив ім'я, став називати себе Вільям Фрей. Його бажання організувати землеробську комуну у США потерпіло фіаско. У 1885 р. він повернувся до Росії, зустрівся з Л. Толстим, який був йому ідейно близький. По дорозі з Ясної Поляни В. Фрей зупинився в Петербурзі, зустрічався з «приютинцями», яких приваблювала його моральна чистота і майже дитяча у своїй щирості віра у високе призначення людини і людства.

В. Гейнс прагнув вирішити вічні питання створення справедливого світу міжособистісних відносин шляхом усвідомлення свого особистого обов'язку для здійснення спільної справи. Це положення трансформувалося у програмі «братства» як необхідність «гармонійного поєднання наших знань, думок, уявлень і почуттів, що визначають моє ставлення до світу (що дає сенс мого життя) і дає практичне керівництво до діяльності. Я частина світу і маю трудитися для світу»¹³.

В. Фрей пропагував «приютинцям» основні догмати релігії людства. З погляду Г. Вернадського «чарівна особистість Фрея, його праведне життя, моральна чистота принципів його етики, справили величезне враження серед його слухачів. Під враженням знайомства з Фреєм було вирішено організувати більш тісний гурток — Братство»¹⁴.

Моральні принципи братства склалися під впливом творів Л. Толстого, його уявлень про добро і істину. Л. Толстой на-

¹³ Вернадский В. Дневник 1891г. / В.И. Вернадский // Новый мир. — 1988. — С. 111.

¹⁴ Вернадский Г. В. Братство «Приютино» / В. И. Вернадский // Новый журнал. — Нью-Йорк, 1968. — Книга 93. — С. 159–160.

писав «Сповідь» і кілька філософсько-релігійних трактатів, заново переклав Євангелія, повністю виключивши з нього усі чудеса, прагнучи надати земні риси образу Ісуса Христа і реалістично описати його легендарне життя. Частина віруючих була цим обурена. Православна церква затаврувала Л. Толстого як безбожника. Однак для багатьох молодих людей пристрасні й глибокі думки Л. Толстого, його несамолюбне прагнення до істини, віра у розум і добро стали приводом до серйозних дискусій, роздумів і сумнівів у правильності тих «істин», які їм втовкмачувалися з дитинства батьками, священниками, викладачами гімназій.

Члени братства відвідали великого письменника в Ясній Полянці. Федір Ольденбург писав: «зодягнулися в російські сорочки, закинувши через плече на мотузочках пакети з перемінною білизною, загорнутою у Дмитра Івановича у газетний папір, у мене в дамську картату хустку, захопивши з собою великий бляшаний чайник — ми вирушили спочатку по залізниці до Козлівки, першої станції за Тулою, а звідти версти три пішки в Ясну Поляну. У Толстого залишалися більше двох діб, говорили з ним багато, познайомилися з усією родиною...»¹⁵. Але ці шанувальники Толстого ходили до нього не поклонятися, а розмовляти з великою людиною — вони були самостійні, дорослі люди з вже визначеним власним світоглядом.

В. Вернадський у молодості неодноразово зустрічався і розмовляв з Л. Толстим, оскільки вплив морально-етичних принципів письменника проявився у діяльності «Братства» досить сильною мірою. Одним з улюблених девізів В. Вернадського та його друзів була толстовська формула «основа життя — шукання істини». У листі до дружини В. Вернадський писав: «...шукаєш правду, і я впевнено відчуваю, що можу вмерти, можу згоріти в пошуках її. Але для мене важливо відшукати її, цю правду, якою б гіркою, примарною, кепською вона не була»¹⁶. Це були часи, коли молодь захоплювалася не тільки ідеями Л. Толстого, а й романами Ф. Достоєвського, філософією В. Соловйова. Студенти відчували свою суспільну значущість, прагнули спробувати власні сили. Члени братства купували на свої кошти і відправляли у провінцію книги для сільських бібліотек і, навіть, цілі бібліотеки. Перекладали і видавали корисні для селян брошури. Активно працювали в земствах на педагогічній ниві (Д. Шаховський, Ф. Ольденбург), у Комітеті грамотності у Петербурзі, у 1891–1892 рр. зіграли величезну роль в організації боротьби з голодом як наслідком засухи у Тамбовській губернії, де у В. Вернадського був маєток з 550 га орної землі. У листопаді 1891 р. В. Вернадський безкоштовно

¹⁵ Цит. за: Вехи истории. 1886 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vesyegonsk.ru/modules.php?name=kniga1&go=69>

¹⁶ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889) / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — С. 58.

виділив 2,7 десятини землі під будівництво залізничної гілки, яка з'єднувала Вернадовку і Земетчено.

У 1891 р. братство розпочало кампанію громадської допомоги голодуючим селянам Центральної Росії. Найбільше члени братства допомогли голодуючим у Моршанському повіті. На громадські кошти комітет влаштував їдальні навколо Вернадівки. Навесні 1892 р., працювало 119 їдалень, де харчувалося 25 тисяч осіб. Участь братства у ліквідації голоду на думку В. Вернадського сприяла пробудження свідомості: «Я переконаний, що вся маса людей, які повернулися з місць, з'явиться з новими запитами, вимогами. Серйозно працює думка і сильно б'ється серце тепер у цілих тисяч енергійних і щирих людей. А це є велика, дуже велика громадська подія, важливість якої ми ледь усвідомлюємо»¹⁷.

Діяльність братства було сімейною справою. Його навіть називали ідейно-сімейним союзом. У вересні 1891 р. члени братства були вражені втратою, величезним нещастям, смертю дружини Сергія Ольденбурга Шурочки. Майже всі тоді зібралися на похорон. Повернувшись з кладовища, проговорили до ранку. І закінчили своє зібрання обіцянкою в її пам'ять присвятити себе мирній зміні державного ладу Росії, тобто запровадження конституції у країні. «Клятва на тигрових шкурах», як потім виявилось, для членів братства стала керівним девізом. І найцікавіше, що вони її виконали, всі як один беручи участь у конституційному русі¹⁸.

Засобами боротьби за прогрес вони вважали самовдосконалення, просвітництво народу, наукову і науково-просвітницьку діяльність. Ядро гуртка складали люди, що залишили помітний слід в історії російської культури: теоретик ноосфери В. Вернадський, засновник вітчизняної школи сходознавства академік С. Ольденбург, його брат Ф. Ольденбург, видатний педагог і земський діяч, історики О. Корнілов і І. Гревс, ботанік і географ Л. Краснов, медик Н. Ушинський. У «Братство» входили також студентки Вищих жіночих курсів (бестужевських), одна з яких — Наталія Старицька — у 1886 р. стала дружиною Володимира Вернадського. Згодом І. Гревс згадував: «Обидві новоприйняті дівчини (Катерина Сергіївна Зарудна і Наталія Єгорівна Старицька) внесли у компанію живі і привабливі рисочки особистого характеру, обидві — тонку жвавість і доброту, одна — художній талант, інша — літературні смаки, спостережливість, гарячий інтерес до життя; обидві палали ідейною спрагою до хорошого життя ...»¹⁹.

У рік створення «Братства» досить вдало характеристику його членів дав І. Гревс: «Можна навіть сказати, що за полі-

¹⁷ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской 1889–1892 / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1991. — С. 204.

¹⁸ Братство в земстве [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ras.ru/vernadsky/3d724e08-5930-4a6f-badd-c75dee30adb9.aspx>

¹⁹ Гревс И. М. В годы юности / И. М. Гревс // Былое. — 1921. — №16. — С. 153.

тичними симпатіями ми були досить розрізнені і невизначені, але душевний наш лад однаковий незвичайно сильно проникав нас усіх і скував нас швидко у досить міцну групу, одушевлену загальним почуттям і готову йти дорогою, куди це почуття штовхало, і мірою руху з'ясувати, що робити»²⁰. І. Гревсом була сформульована і формула «окремішності» братства: причетність до науки й «ідейний інтерес».

Таким чином, приютинське братство було базою формування ідентичності своїх членів. Ця ідентичність носила ідеальний і умоглядний характер — вона складалася з конструювання уявлень про дійсність, із спільно сформованих норм, дотримання яких і визначало можливість членства у братстві. Важливо наголосити на тому, що братство не регламентувало характер соціальної і наукової діяльності його членів, але задавало межі можливого і неможливого і визначало ставлення до цієї діяльності. Суперечки про братство і життя за його законами певним чином структурували життя його членів.

Етична система координат життя для членів приютинського братства була сформована на початку 1890-х рр. Постійний зв'язок справи і Справи, найбільш чітко артикульований Вернадським, вміння вибудовувати ціннісні ієрархії були в певному сенсі метою і результатом періоду формування братства. До початку 1890-х Справою було будівництво саме самого братства, і саме на цій базі формувалося ставлення до професійної діяльності. Була вироблена певна «цілісність духу» (Вернадський), яка давала тепер можливість ефективно реалізувати сили. Створення приютинського братства як Справи сприймалося згодом майже всіма як криза, але з плином часу стало очевидним, що це був перехід на новий рівень, не зовнішній, але глибоко внутрішній (для тих, хто зумів перейти) і реалізація його у професійній роботі. У ретроспективі зрозуміло, що у 1890-ті роки все вже трапилося. Братство відбулося і сформувалося. Остаточно визначився склад. Зникла мрія про Приютине як конкретне місце раю на землі. Братство стало розумітися як внутрішня структура духовно і інтелектуально близьких рівномасштабних людей. Виробилися імпліцитні уявлення про норму особистості. Визначився пріоритет свободи особи і творче поле, на якому вона могла бути насамперед реалізована — це наука (навіть для тих, мабуть, кого почуття обов'язку вело поки по іншому шляху — для Шаховського, Корнілова і Федора Ольденбурга)²¹.

Братству вдалося уникнути перетворення на змовницьку або масонську організацію зі своїми відзнаками, символами і ритуалами. Правило — жити відкрито — перешкоджало конспірації. З усіх ритуалів вони встановили лише день братства,

²⁰ Гревс И. М. В годы юности / И. М. Гревс // Былое. — 1921. — № 16. — С. 153.

²¹ Братство в земстве [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ras.ru/vernadsky/0a8b8d45-1ed3-4d89-adeb-0355775c29a7.aspx?hidetoc=0>

збір всіх, хто може прийти, на 30 грудня кожного року. Братство стало не організацією, а дружбою. Але зате на все життя, з беззастережною допомогою, з безкорисливою участю, з повною відвертістю і продовжилися тісними зв'язками їхніх дітей²².

Тридцять п'ять років неухильно дотримувалися двох простих правил, зовні скріплюючи членів цієї вільної спільності: регулярні листи один одному і обов'язковий щорічний (30 грудня) збір. Але головне — було створене потужне моральне поле спільних ідеалів, духовної та душевної підтримки, суворої товариської оцінки і — при необхідності — взаємної корекції, в якому кожен живі діяв²³. Кожен рік для підбиття підсумків та визначення нагальних завдань вони збиралися на традиційні збори. Ці збори були перервані лише подіями 1918–1920 рр. Останні збори відбулися 30 грудня 1921 р. у квартирі Вернадських у Петрограді. Зібралися В. і Н. Вернадські, С. Ольденбург, М. Гревс, Л. Оболяні нові як співчуваючі — шліссельбуржці І. Лукашевичі Н. Морозов. Оцінюючи роль братства Г. Ульянова зазначала: «Історія гуртка однодумців, охрестили в 1885 році своєю товариством «Братством» примітна — їх дружба не слабшала майже 60 років»²⁴.

Члени «Братства» на одному зі своїх зібрань прийшли до думки про створення «Приютино». Пояснення цієї назви ми знаходимо у спогадах О. Корнілова: «Зв'язок наш зробився тісним, дружнім зв'язком навіть і незалежно від тих загальних етичних і суспільних інтересів, якими ми захоплювалися. Ми щотижня збиралися, здається, по четвергах у Ольденбургів і завжди засиджувалися далеко за північ і навіть іноді до ранку, розмовляючи, мріючи і сперечаючись про основи нашого майбутнього життя і діяльності ... В одне з таких усеношних пильнувань виникла у нас думка, не пам'ятаю, ким першим сформульована, скріпити наш дружній зв'язок у майбутньому покупкою на загальний рахунок якої-небудь землі, де ми могли б згодом з'їжджатися хоч влітку і оновлювати таким чином постійно і наше дружнє спілкування, і ті етичні принципи життя, які нас зв'язували, хоча тоді ще і не були, скільки я пам'ятаю, ніким з нас точно сформульовані. Так як думка про покупку такого маленького маєтку пов'язувалася у нас і з прагненням стати ближче до народу, і з бажанням мати загальний куточок землі, в якому міг би у важкий у матеріальному відношенні момент свого життя кожен з нас знайти тимчасовий притулок, то й майбутній маєток наш — так і залишився потім

²² Братство в земстве [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ras.ru/vernadsky/0a8b8d45-1ed3-4d89-adeb-0355775c29a7.aspx?hidetoc=0>

²³ Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) / В. И. Вернадский [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nffedorov.ru/mbnff/biblio/knigi/antrukos/vern.html>

²⁴ Ульянова Г. Н. Формирование общественно-политических взглядов В. И. Вернадского в первой половине 1880-х годов / Г. Н. Ульянова // Общественное движение в России XIX века. — М., 1986. — С. 138.

у наших мріях — вирішено було тоді ж назвати «Приютине», а звідси і члени нашого гуртка стали потім називати себе «приютинцями»...»²⁵.

Вперше таке літо проводилося у Приютино Тверської губернії, і саме з того часу братство стало називатися Приютинським. Упродовж багатьох років братство влаштовувалося на літо то у Приютино, то у садибі Д. Шаховського у Ярославській губернії, то на дачі Скліфосовського у Яківцях, під Полтавою, то у Вернадівці, то в спільно знятій які-небудь дачі на літо.

Підводячи підсумок шукань у «Братстві» В. Вернадський у 1934 р. зазначав: «Братство» захопило ряд чудових великих людей. Ця організація у подальшому не розвинулася у великий рух, вона не дала потужного історичного плину, до якого привели одночасно створені соціал-демократичні гуртки. Вільне наукове шукання у гущі життя, напрям і посилення наукової думки на зростання могутності людства на ґрунті поваги до людської особистості, до свободи людини не тільки політичної, але й соціальної, релігійної, національної, побутової, шукання нової побудови побуту, звільнення людей від соціального гніту, любовне ставлення один до одного — братів і сестер — друзів — такий був ідеал братства»²⁶.

Темою листування подружжя Вернадських неодноразово були проблеми братства. Відомо, що практикували члени братства життя кількома родинами. Власне, з такою пропозицією улітку 1887 р. до родини Вернадських звернулася родина Гревсів. Наталія звернулася з цим питанням до чоловіка, на що отримала досить делікатну і разом з тим аргументовану відповідь: «Ти мене запитуєш, як я ставлюся до життя разом з Гревсами, я нічого не маю проти цього, і навіть мені хочеться такого життя. Не те, щоб я бачив у цьому щось особливе, щось у вигляді наслідків ідеї братерства і т. п. — зовсім немає, а тому що це буде багато у чому краще і зручніше. Я думаю, що люди повинні кінець-кінцем жити побратськи, більш близько один до одного, ніж тепер живуть, але я не можу зовсім помітити подібні наслідки братства у житті Гревсів з Ольденбургами. Це просто дві сім'ї, більш дружні між собою, які зажили разом; в сім'ях рідних або близьких ми

*Братство повинно охоплювати
можливо більше людей, воно повинно
розвивати почуття терпимості
до інших людей, повинно розвивати
прагнення знаходити в них хороші
сторони і не відштовхувати,
не кидати клубком у людину, з якою
доводиться зустрічатися і з якою
не цілком погоджуєшся.
В. Вернадський, 1887 р.*

²⁵ Архів Російської Академії Наук (далі — АРАН.) — Ф. 518, оп. 5, спр. 68, арк. 41.

²⁶ Вернадский В. «Коренные изменения неизбежны» Дневник 1941 года. Публикация, подготовка текста и примечания И. Мочалов // [Електронний ресурс. — Режим доступу: http://magazines.russ.ru/novy_mi/1995/5/vernads.html]

зустрічали подібне співжиття завжди, і мені здається невірним, що Сергій виставляв подібне життя як щось зовсім особливе, страшно важливе, виконання ідеї братства на справі. Таке захоплення здається мені вкрай шкідливим, оскільки воно звужує ідею братерства і прищеплює йому всі погані сторони секти чи сім'ї. Не в з'єднанні одного, другого, дуже близьких один до одного сімей, а у відсутності сімейного егоїзму, у відсутності протиставлень інтересів чужих сімей, чужих осіб — інтересам своєї родини складається справжнє братське почуття»²⁷.

Свою позицію В. Вернадський досить переконливо аргументував: «А між тим спільне життя Гревс і Ольденбургів робило тільки те, що таке сімейне почуття охоплювало замість 2-х людей — 4-х людей і не прищеплювало їм ніяких кращих відносин до людей; я бачу і відчуваю велику небезпеку у подібного роду устрої життя; більше всього на світі боюся і не хочу я секти, я не хочу і вважаю страшно гидким відоме себе піднесення, самовдоволення, яке у нас розвинулося і яке завжди є наслідком подібного устрою. Отже, не вважаючи життя разом здійсненням ідеї братства, сумніваючись навіть, що так ми наближаємося до цієї ідеї, я все-таки хочу і можу жити разом з Гревсами»²⁸. І він наводить такі аргументи: «Таке життя буде значно, суттєво дешевшим, тоді як ніяких жертв, не може бути, небезпечних для необхідних санітарних умов життя, робитися не буде — це умова, досить і досить важлива. По-2-е, при цьому буде витрачатися набагато менше часу при відносинах з людьми і можливо влаштувати більш близькі відносини між деякими людьми, які повинні *coule que coule* зійтися; по-3-є, при загальному житті легше і вільніше стає становище кожного члена, по-4-е, при відомій нетовариськості Гревсів важко було б підтримувати з ними такі ж відносини, які були тепер: у Івана — іспит, у Маші — школа і дитина ...»²⁹.

Проти спільного проживання Вернадських з Гревсами були батьки Наталії Єгорівни і це був ще один вагомий аргумент для Володимира: 1) відношення твоїх, і чи не завдамо ми їм цим великого горя, чи не викличе це більшого відчуження, особливо якщо таке наше співжиття буде виставлятися як щось особливе від сім'ї, більш важливе, 2) я боюся, що у тебе не вистачить сил доглядати за 2-ма дітьми, особливо якщо у нас буде дитина у середині серпня, а Маша почне ходити у школу у середині ж серпня, ця причина для мене страшно важлива, і я думаю, що і ти не повинна дивитися на неї так, як ти дивишся досі, крім маленького, твоє здоров'я і бадьорість потрібна для нашого спільного життя, а я думаю, що ти цілком придбаєш здоров'я, якщо не будеш спочатку сильно обтяжува-

²⁷ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889) / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — С. 85.

²⁸ Там само. — С. 86.

²⁹ Там само.

ти себе, і цілком втрапиш його, якщо зараз же почнеш непосильну роботу, а такий догляду зв'язку з годуванням — робота важка, у твоєму здоров'ї — моє щастя, і я думаю, що навряд чи можу приносити я його у жертву Машиним фанаберіям, нарешті, якщо так влаштується — у мене щодо Маші буде неприємне почуття, і, я думаю, буде воно і в інших. Нарешті, я не відчуваю себе вправі ні перед твоїми, ні перед матір'ю віддалятися знову так далеко»³⁰.

Тема спільного життя з родинами — членами братства настільки схвилювала В. Вернадського, що він і у наступному листі продовжив її: «У минулому листі я писав тобі те, що думалося, про життя наше разом з Гревс, я нічого не говорив щодо одного — виховання дитини; тут ти думаєш, що спільне життя допоможе нам, я, зі свого боку, дуже сумніваюся у цьому. Справа у тому, однак, що ми проживемо разом з Гревсами навряд чи більше року, а цей час особливо важливим для життя педагогічного дитини бути не може. Ні у педагогічній здібності Саші Ольденбург, ні Маші я віри не маю, я думаю, що більше всіх нас про це знає і думав Іван, але він занадто різко судить у такій справі, яку необхідно вести занадто обачно, так як, по суті, багатьох основ тут наукових немає. У такій справі, де потрібна така обережність у застосуванні вчитаного з книг, я не вважаю особливо корисним приклад людей, які, подібно до нас, нізвідки, як з книг, витягувати своїх знань не можуть. Притому коли ці люди безперечно хороші, розумні, володіють деякими суб'єктивними якостями, які примушують побоюватися за прямотинійність і вірність такого застосування; щодо Івана я поширюватися не буду, так як ти щодо нього, мені здається, робиш невірну оцінку, і ми не раз з тобою про це говорили. Педагогічних здібностей Саші Ольденбург я не знаю і ти не знаєш, її акуратність (якщо вона є) тепер ніякого значення не має; правду сказавши, мені дуже не сподобалися її листи до Маші»³¹. І далі В. Вернадський наводив ще цілу низку вагомих аргументів, які переконують у тому, що не можна сім'ю підмінювати братством чи кількома сім'ями.

У листі від 16 вересня 1888 р. Н. Вернадська писала: «У мене так на душі порожньо, незадоволене почуття. Мені так треба було відповіді на мої листи про Приютине, про те, що я хочу пожити до спільного життя з тобою вдвох ... у мене в душі маса сумнівів щодо братства ... Здається, що, по суті, будь-яка сім'я живе своїм життям і що так вірно, природно, тому що так робиться навіть тими, які думають інакше, і іншого нічого не бачиш ніде, ніде ... бачу, як багатьом зовсім стороннім було зроблено шкоду винятковістю і вузькістю ... так сильно це відчуваєш у ці дні і хочеться твого слова, живого слова й підтри-

³⁰ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889) / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — С. 86.

³¹ Там само. — С. 87.

мки, обміну думок ...»³². У відповідь В. Вернадський писав 11 жовтня 1888 р.: «...Але я думаю, що не можна розчаровуватися у братстві, не можна сумніватися у Приютино — не можуть бути вони доведені і цілим рядом невдач, тому що це ідеал, до якого треба прагнути і якого ми далеко не досягли; вузьке розуміння зашкодило, і ти знаєш, я ніколи не був захисником цього напрямку, але самий принцип залишається чистим і непохитним; тепер кожна родина живе тільки особистим життям, але братство є з'єднання сімейного життя цілого ряду сімей із збереженням індивідуальної сімейної форми. Я думаю, що багато неправильного і помилкового, невірної і вузької у додатку цього принципу поки на практиці, але принцип, до якого треба прагнути, залишається для мене все так же світлим, ясним і важливим»³³.

У іншому листі В. Вернадський писав: «Натуся моя, рідна моя дівчинка, в цьому тепер сильному невдоволенні, яке почалося застосування братнього ідеалу і до свого власного життя, і до життя інших членів, невдоволення, яке я помічаю і у тебе, і у Сергія, я вбачаю запоруку подальшого розвитку, подальшої міцної стійкості, тому що розвивається тільки те, що піддається сильній і сміливій оцінці думки і серця. Ми всі тісно пов'язані, для нас ясно, що ми такими і залишимося, і у цьому наша сила — нехай відпадуть інші, але все-таки багато хто залишиться, і провести хоч частину, чого хотіли, ми зможемо, якщо у нас залишиться щирість, знайдеться достатня сміливість і широта думки і почуття, а я впевнений, що знайдеться»³⁴.

Дослідник братства А. Левандовський зазначав: «Потрібно сказати, що їх «братство» продовжувало своє існування дуже довго, аж до Жовтневої революції: члени його вели саме жваве листування, підтримували один одного у важких обставинах, а, головне, зберегли дивовижну спільність своїх ідей, свій світогляд»³⁵.

Г. Аксенов у 1988 р. опублікував статтю, присвячену братству як «яскравій сторінці в історії науки» і як «характерному прояву духовного життя російської інтелігенції». І хоча автор розумів Братство швидше як зовнішню структуру, визнавав його цінність, акцентуючи увагу на тому, що «Братство залишилося рідкісним досвідом соціального життя російської інтелігенції в кінці XIX — початку XX ст.». Водночас у нього уперше прозвучала неймовірна думка: «Не маючи реального продовження у житті, братство відбилося у вченні Вернадського про ноосферу. Розумове життя російської інтелігенції,

³² АРАН Ф. 518, оп. 3, л. 61 б.

³³ *Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской (1886–1889) / В. И. Вернадский.* — М.: Наука, 1988. — С. 194.

³⁴ Там само.

³⁵ *Левандовский А. А. Кружок Ф. Ф. Ольденбурга (из истории либерального движения 80-х годов XIX века) / А. А. Левандовский // Проблемы истории СССР.* — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1977. — №6. — С. 180.

феномен російської культури кінця минулого сторіччя, світову цінність якої Вернадський неодноразово підкреслював і частиною якої було братство з його етичними позиціями і громадською заангажованістю, стали для Вернадського основою уявлення про духовну енергію як силу формування не тільки соціальної дійсності, а й навколишнього природного середовища»³⁶.

Д. Шаховський жив розумінням того, що братству притаманна невмирущість, воно носить на собі печатку «вічності», як «будь-яке явище не егоїстичного і ... соборного порядку». Але найбільше в цьому проявилася і нерациональна, не обумовлена життєвими потребами, основа братства, яке виявляється як нерациональний вибір, то є внутрішня особистісна потреба єдності, поза яким, на переконання Д. Шаховського, «ми всі загинемо», оскільки поза братське існування для особистості неможливо. Слова Ісуса Христа «Всі люди брати», визначили для цих людей братство як «союз людей, що зважилися застосувати ці слова до свого життя і переконати в їх істині весь рід людський»³⁷.

«Між собою приютинці, а всі вони — і Корнілов, і С. Ольденбург, і Гревс залишилися після революції в Росії, жваво обговорювали можливість повернення Вернадського. В одному з листів до І. М. Гревса Шаховський ділився з цього приводу своїми думками: «Я живу на цьому березі і якось не тягнуся до того берега (через еміграцію — *Авт.*) і погано знаю, що на тому березі робиться. Але у мене враження таке, що б на тому березі не робилося, справжнє російське життя твориться на цьому березі. Тому і так хочеться його на цьому березі і взагалі, і особливо в ці дні бачити»³⁸.

Створення братства було тільки початком шляху пошуків, а не закінченням його. Вони залишалися в межах своєї епохи і середовища за характером поставлених ними питань. Але відповіди, які ними давалися були або за межами їх часу, або за межами можливостей «середньої» людини. Вони знайшли спосіб бути вільними у будь-якій ситуації. Їх позиція: громадян двох світів, їх вибір: жити, а не виживати — визначили свого часу неможливість їх еміграції, хоча революція ніким з них прийнята не була. В еміграції було ще менше шансів духовно вижити і вільно жити у просторі інтелектуальної культури. Зустрівши революцію вже літніми людьми, вони опинилися перед нелегким вибором. І вони його зробили. С. Ольденбург намагався врятувати, зберегти саме як зону

³⁶ Аксенов Г. П. Сила братства / Г. П. Аксенов // Природа. — 1988. — №2. — С. 17.

³⁷ Лобова Т. Г. Социально-онтологическое обоснование идеи братства (в русской философской мысли) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Т. Г. Лобова. — Омск, 2005. — 22 с.

³⁸ Цит. за: Кузьмина И. В., Лубков А. В. Крестный путь русского либерала [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Krestnyj-put-russkogo-liberala>

свободи, академічні структури. В. Вернадський, що оцінював реальність ефективної роботи в Росії і за кордоном, використовував свій авторитет, щоб отримати від радянської влади можливості і гарантії вільної роботи. І. Гревс, як і всі історики в 20-ті роки відставлений з університету, стає ідеологом краєзнавчого руху — широкої ініціативи інтелігенції, спрямованої на збереження минулого на місцевому рівні. Їх вибір і називався Приютинським братством і відбувся насправді задовго до цього³⁹.

В сфері своєї професійної діяльності члени братства проявили себе не просто як неабиякі вчені. Їх відрізняла своєрідність відносин з наукою: широта інтересів, не догматичність свідомості, уміння переключатися не просто з однієї проблеми на іншу, а йти під впливом внутрішніх або зовнішніх причин у суміжні (іноді і зовсім ненаукові) сфери, а потім знову повертатися до колишніх занять, активне залучення у поле своїх інтересів оточуючих, збереження творчого потенціалу до глибокої старості. Члени Братства звикли продумувати життя, розглядаючи і навколишній світ як предмет для осмислення⁴⁰.

Приютинське братство було не тільки дружнім союзом людей одного покоління, а й живою будівельною структурою, всередині якої вироблялися основні особистісні цінності його членів. Братство не регламентувало характер соціальної і наукової діяльності її членів, але задавало межі можливого і неможливого і визначало ставлення до цієї діяльності. Сполучною структурою братства було особливе комунікативне поле, постійно створюване і поновлюване членами цієї спільноти, виражене не тільки в особистому спілкуванні, але і в таких практиках як листування і спогади.

За понад півстоліття існування Братства сформувався значний масив документальних матеріалів, який можна розглядати як архів Братства. Як відомо, листи пересилалися від «брата» до «брата», і потім спільно обговорювалися. Окремі найбільш значущі «кругові» листи, що обходили по колу всіх, що входили до «Приютино», збереглися у різних редакціях. «Напруга свідомості», за висловом В. Вернадського, була така велика у тому листуванні, що і через 30–40 років «брати» згадували про листи вісімдесятих років, як ніби вони написані вчора⁴¹.

Тим більше що коло обговорюваних проблем з часом тільки розширювалося, але при цьому у своїх листах приютинці постійно поверталися до ідейних передумов виникнення їх ду-

³⁹ Еремеева С. А. Приютинское братство как феномен интеллектуальной культуры России последней трети XIX — первой половины XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии / С. А. Еремеева. — М., 2007. — С. 15.

⁴⁰ В. И. Вернадский: жизнь — служение народу [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://sites.google.com/site/vivernadskijziznmyslbesmertie/home/zizn/v-i-vernadskij-zizn-sluzenie-narodu-1>

⁴¹ Архив РАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 2002. Л. 12.

ховного об'єднання. У грудні 1928 р. Д. Шаховський писав І. Гревсу: «Наше поняття про братство було прямим висновком з усього життя того покоління, завершенням якого були Толстой і Достоевський. І не тільки вони. Але безпосередньо на нас особливо сильно вплинули вони, так, мабуть, ще — Володимир Соловйов. Звичайно, аж ніяк не Фрей. Це Ти, Іван, залиш чи не вводь себе і поважну публіку в оману. І сам-то Фрей з'явився до нас значною мірою відображенням Толстого»⁴².

І далі важливе зауваження Д. Шаховського: «Я не знаю братств у нашому сенсі поза російським життям. Може бути, ця форма — примітив, який або вмирає, або виливається в щось більш різко оформлене — партію, чернечий орден, секту, школу, компанію, змову. У першому випадку (вмирання) історії нічого робити з такою зародковою формою, у другому (переходу в оформлену організацію) ми в історії маємо справу з цією усталеною формою (монастирі, масонські ложі, філософські школи, карбонара і т. п.). Найбільш блискучі і багаті наслідками братства — оформилася до церкви з упевненістю, що і ворота пекельні її до закінчення століття не здолають, — християнська громада I століття. Я, втім, не дуже рився в історичних аналогіях і ймовірно дещо упустив»⁴³. Серед членів братства постійно відбувалася зацікавлена дискусія з найширшого кола питань. Внаслідок їх насиченого духовного спілкування викристалізувалася їх моральне та ідейне ядро, визначалася їх громадянська, наукова і людська позиція, народжувалася їх філософія життя, історії і культури. Так натхнений і своїми науковими дослідженнями і громадською діяльністю, і глибоким самоаналізом Д. Шаховський підійшов до ідеї соборної свідомості.

Вся післяреволюційна епоха у житті братства — це роки, коли було «необхідно напружувати всі зусилля для того, щоб зберегти зростання культури», час спроб членів Братства «робити справу, яка залишиться при всіх змінах». Це і пора підведення підсумків життів та поглибленого усвідомлення його змісту і значення в загальному потоці вітчизняної історії.

Братство не було пов'язаним упродовж своєї історії з певним географічним пунктом, з жодною конкретною (практично досяжною) справою. Натомість, рельєфніше виступило головне — культурне та етичне — справа братства, не зведена була до конкретики, але різноманітно заломлювалася у ній. Завдання своє члени братства вбачили в осмисленні життя. Слово це означало для них не те (або не тільки те), що зараз для нас: осмислювати життя означало наповнювати його змістом, але

⁴² Шаховской Д.И. Письма И. М. Гревсу / Д. И. Шаховской // Философский век. Альманах 26. история идей в России: исследования и материалы. — М., 1994. — С. 162.

⁴³ Шаховской Д. И. Письма о братстве / Д. И. Шаховской / Публикация Ф. Ф. Перченка, А. К. Рогинского, М. Ю. Сорокиной // Звенья: Исторический альманах. — Выпуск 2. — М-СПб. Феникс, 1992 — С. 242.

також — і вгадувати зміст який відбувається (з тобою, з оточуючими, з людством). Працюючи над кардинальними проблемами: особистість і суспільство, культура і народні маси, наука і моральність, наука і держава, шляхи соціальної і культурної творчості, суспільство майбутнього — це лише окремі з величезного кола проблем, які хвилювали їх думку. Члени братства, які реалізували свої уявлення про будову світу у сфері науки, стали професіоналами, інтелектуалами в сучасному сенсі слова. Все, що вони робили, все повсякденне життя братства осмислювалося у загальнолюдських масштабах і категоріях.

Стаття надійшла до редакції 12.09.13